

Осврт на једну стару књигу о Црногорцима

Године 1810 пропутовао је кроз Црну Гору пуковник француске војске, која је у то вријеме заузела наше Приморје, Виала де Сомјер, командант Херцеговог, гувернер Которске провинције и шеф генералштаба друге дивизије Илирске армије у Дубровнику. Утиске са пута Виала је објавио у Паризу 1820 године у двије књиге на 420 страна под насловом „Историски и политички пут у Црну Гору“.¹⁾ Књига је пуна детаља о животу Црногораца, њиховој ношњи, обичајима, навикама, вјеровањима, друштвеним и културним приликама, управној организацији, географским и историским подацима, па чак и о црногорској флори и фауни. Карактеристични су описи сусрета са владиком Петром I и са ондашњим гувернадуром. Уз књигу се налази мапа Црне Горе и неколико колорисаних цртежа који илуструју текст.

Ова књига није непозната у нашој историографији и о њеној вриједности подијељена су мишљења. По једнима, она је веома непоуздана. Милош Половић у чланку „Црна Гора и Црногорци“, који је објављен у „Гласнику Српске словесности“ св. I, стр. 188, година 1847, о њој каже да није поуздана и да је пуна погрешака. Јован Ердељановић у свом дјелу „Стара Црна Гора“ сматра да она нема никакве вриједности,²⁾ а Ровински мисли да Виала чак није ни ишао у Црну Гору.³⁾ Друга су мишљења о њој повољнија. Петар И. Поповић у „Записима“ за 1927 годину, у чланку „Интерес за Црну Гору у почетку XIX вијека“, подвлачи да је Виалина књига за нас од велике вриједности и да ће сваки онај који је пажљиво прочита имати тачну слику о културном животу Црногораца и њиховом животу уопште у почетку XIX вијека. — Из ње је Душан Вуксан превео и објавио у „Записима“ за мај 1935 г. онај дио који говори о владици Петру I, као веома

¹⁾ Vialla de Sommière, Voyage historique et politique au Monténégro, Paris, 1820.

²⁾ Др Јован Ердељановић, Стара Црна Гора, стр. 14, Београд, 1926.

³⁾ П. Ровинскій, Черногорія, стр. 841—845/1.

успио и карактеристичан Душан Лекић, који је пао у посљедњем ослободилачком рату, остајући вјеран напредним идејама, сматра Виалину књигу, у својој докторској дисертацији *La politique extérieure de Pierre I*, као неопходну за тачно познавање прилика у Црној Гори почетком XIX вијека.

У процјени вриједности Виалине књиге не постоји сагласност ни код неких страних писаца.

Међутим ни наши ни страни писци, кад говоре о приликама у Црној Гори, никада не пропусте а да је не помену.

Наша намјера овдје није да дамо дубљу анализу овог дјела нити коначан суд о њему. Учинићемо само неке кратке констатације. Несумњиво је да је Виала посјетио Црну Гору, јер све оне детаље које је о њој изнио у својој књизи ипак није могао прикупити живећи стално у Котору. Неоправдана су мишљења о њој као о књизи која нема никакву вриједност, која, како су се неки изразили, кипти лажима и измишљотинама. Неоспорно, она има својих недостатака. У њој је материјал прилично несређен, историске чињенице несигурне, мапа Црне Горе непоуздана, цртежи, нарочито цртежи народне ношње, невјерни, транскрипција географских и личних имена тако слаба да их је у неким случајевима немогуће разазнати. Али позитивна страна њена јесте обиље чињеница из народног живота које је писац уочио и његов суд о приликама и људима. Са те стране она ће и данашњем историчару корисно послужити.

У жељи да ове њене особине упозна и шири круг читалаца, превешћемо из ње неколико занимљивих одломака. Починимо са побудама које су писца руководиле да пође у Црну Гору.

На једном мјесту своје књиге Виала наводи чланчић неких новина са острва Малте, које су у ондашњој борби између Француске и Енглеске заступале интересе ове посљедње. Чланчић упозорава на побуде Виалиног пута у Црну Гору. Он у преводу гласи: »Данас је потпуно поуздано да је пуковник Виала, командант Котора, ишао у Црну Гору по наређењу своје владе. Не сумња се у ком циљу. Међутим, овај виши официр француске војске, не заборављајући никада на свој ранг, настојавао је да покаже како је тамо ишао само као аматер кога занима ботаника. Пратњу су му сачињавали домороци. Али, уочено је да је хватао многе биљешке и цртеже. Да би прикрио праве циљеве свога пута, он се према сваком односио са много пажње. То му је доста користило. Подијелио је доста новаца. Дијелио је такође и барута, чега је овај народ много жељан. Француска влада очекује много успеха од овог пута.«

Виала на ово одговара: »Када се прочитају овакви чланци, а када се знају ствари у њиховој суштини, онда се човек мора насмијати оваквом писању. Јер од свега овог, истина је оно о путу и да сам хватао биљешке и цртеже и то кришом како бих отклонио сваку сумњу Црногораца. Ишао сам тамо једино да бих упознао ту земљу, а не да припремим било какву радњу која не би била прилична лојалности нашег оружја. Истина је да сам био обазрив или помало лукав када сам хтио написати неку значајну опаску, па сам постављао безначајна питања о ма каквом предмету, о дрвету које би било близу мене, о одијелу неког од мојих пратилаца, о биљкама итд. И док су људи били увјерени да пишем одговоре, ја сам међутим скицирао своје биљешке. Али нијесам дијелио ни новаца ни барута. Путовао сам пјешице: како бих онда могао носити и једно и друго у већој количини?«

Међутим, ако су оваква средства присна бестидним агентима који шире овакве инсинуације и ако су у складу са острвском перфидијом, о којој су пружили многоструке доказе са толико безочности, ова су средства одвратна кад су у питању француска ваљаност и лојалност; њима се никада нијесу послужили у нашим данима генерали и војсковође наше армије.

Новине са острва Малте, које пишу под утицајем Енглеза, не либе се да протуре ма какву лаж, јер то раде по наређењу и уз новчану награду. Ово је толико познато да је сувишно и досадно да износимо за то доказе, јер су они већ одавна познати читавом свијету“⁴⁾

Неоспорно је ипак да је Виала одлазећи у Црну Гору имао и политичку и војничку мисију, поред жеље да Црну Гору и Црногорце упозна као нешто занимљиво, егзотично. То је сасвим природно кад се знају ондашњи односи између Црногораца и Француза. Али о томе Виала не говори у својој књизи. Шта је он о томе написао у без сумње обавезним и посебним извештајима својим војним старешинама, непознато је, јер питање с те стране још није проучено. Само на једном мјесту у својој књизи Виала то одаје цитирањем писма које му је послао генерал Готје, а које у преводу гласи: „Дубровник, 25 марта 1812. — По добијеним обавјештењима, г. команданте, повешћемо ускоро рат са Црногорцима. Будите љубазни па ми припремите неколико података о Црној Гори, о војничким позицијама, о

⁴⁾ Ове малтешке новине наставиле су да и даље интригирају на рачун Виалиног одласка у Црну Гору, Cf. D. Lekitch, op. cit. стр 244, а и сам Виала помиње још једну интригу на другом мјесту своје књиге. (Пр. пр.).

мјестима преко којих се може у њу војском продријетица са најмање тешкоћа. Ове податке предаћете ми приликом мог пролаза кроз Херцегнови, гдје ћемо о овоме говорити заједно, или ћете их пак директно упутити мени лично кад Вам их будем затражио. Спремите их што прије и примите итд. Бригадни генерал, барон Готије.»

Одлазак за Црну Гору Виала овако описује: »Отпутовао сам из Котора 10 новембра 1810 године у пратњи једног војника 60-ог ловачког пука. Прије него што сам кренуо на пут писмено сам обавијестио гувернадура о мом доласку молећи га да ми пошаље пратњу. Овај корак био је потребан да би се отклониле ма какве неугодности и пут осигурао.

Када сам се приближио граници нашао сам двадесет четири наоружана човјека који нас поздравише пуцњем из пушака. Затим ми пођоше у сусрет, приближише се с изразом поштовања и последије дубоких поклона њихов старешина истури напријед једно дијете које је носило два бокала вина, једно бијело, друго црвено. »Оно које ти више волиш, рече, пићемо и ми«. Ја одабрах бијело. И замста они су пили само бијело, кога су имали доста исто као и црвеног.

Гувернадуров брат, који је био у овој групи, изрази ми најдубље поштовање. Ступајући на црногорско земљиште, ја му предадох своју сабљу у жељи да му на овај начин изразим своје поштовање као и своје потпуно повјерење. „Ослањам се, рекох му, на повјерење једног ратничког народа. Када сам међу вама, мени није потребно оружје. Узећу га поново кад будем напустио вашу територију“. Овај прими сабљу са усхићењем, припрли је уз срце и у заносу рече: »Сви ћемо испогибати прије тебе.«

Виала је затим наставио пут описујући га опширно и најзад стигао на Његуше код гувернадура. А пошто је описао сусрет са њим, наставио је са причањем: »Трећег дана последије нашег доласка на Његуше обавили смо више посјета. Том приликом увијек нас је пратила гомила народа тискајући се при нашем пролазу или чекајући на вратима домова све док не бисмо изишли. Гувернадур је тога дана из пажње приредио народну светковину на којој сам видио масу народа свих класа која ми је пружио драгоцен података. Моја прва запажања имала су

за предмет народ уопште. Њих је потврдило оно што сам даље видио, а то је углавном ово:

Становници Црне Горе, посматрани уопште, људи су највишег узраста и најскладније форме у односу на љепоту коју даје природа. Код њих се најправилније црте лица сједињавају са неустрашивим, слободним, чак и гордим погледом, који, дајући њиховој физиономији строг спољашњи израз, изгледа на први мах да оправдава мишљење, које су неке новине протуриле на основу лажних обавјештења, о њиховој тврдокорности и суровости. Из даљег а ћемо видјети да је то само привидно, а уствари они су отменог опхођења, слободног и скоро смјелог прилажења људима.

Сви носе бркове. Бркови су облигатни и дотаћи се њих или о њима с презрењем говорити највећа је увреда за Црногорца.

Обично Црногорци кидају косу од чела до пола главе и то од једног до другог ува. »Човјек, они говоре, мора бити отворена чела ако се нема чега црвенити, а ако се чега стижди онда такође мора показати своје чело да би на тај начин отклонио своју срамоту.«

Већина носе дуге браде или се бар веома ријетко брију. Никада не режу нокте.

Нарочито су познати и по томе што имају лијепе ноге. Због тога су веома хитри, спретни у лову и уопште у тјелесним покретима. Својствен им је начин приступа људима и поздрав руком као да су из високо образованог друштва.

У изражавању поштовања исто су толико далеко од ропске понизности колико и од претјеране услужности. Кад су у питању њихове старешине, они их поштују, али не из страха. Исто тако, старешинама је част да живе у добрим односима и са најнезнатнијим људима које никако не презиру.

Према посљедњем попису становништва, који је објављен у Горњој Зети 1812 године, Црна Гора нема више од 53.168 становника. Овај број насељава површину од 418 квадратних миља, што даје 127 становника на једну миљу. Тај број становника даје 13.292 човјека способна за оружје. Ово се добије путем множења са четири, што овој земљи одговара, а не са пет по нашем систему рачунања.»

Писац затим увјерава да је овај попис израдио на основу аутентичних докумената која је нашао по општинама и на основу својих биљежака, а све је то провјерио биљешкама маршала Мацутиновића и документима Декарноа, француског конзула у Котору. Онда износи ову табелу становништва:

**Преглед
људства под оружјем у Црној Гори по територијалној
појели (1812)**

Прва нахија или покрајина — Катунска

НАЗИВ ОПШТИНЕ		Број кућа	Број људи под оружјем
У нашем преводу	У оригиналу		
Његуши	Gnégussi	300	600
Залаз Велики	Xalassi-Veliki		
Залаз Мали	Xalassi-Mali		
Заљут	Xagluit		
Мирац	Miraz		
Врба	Verba		
Жањев До	Xagnevdo	64	160
Теклићи	Schieclich		
Бјелице	Biélizzé	76	80
Озринићи или Чево	Ossia или Cevo	110	260
Томићи	Tomich		
Велестово	Velostovaz		
Бјелоши	Bielosse	25	70
Брајићи	Braich	67	160
Цетиње	Cettigne	70	170
Цуце	Çucé	195	400
Стањевићи	Stagnevich	40	100
Свега:		947	2000

Друга покрајина — Ријечка

Маине	Makiné	120	200
Љуботињ	Gljubotigné	70	160
Грађани	Gragljani	30	80
Цеклин	Cerkljgné или Seklja	40	80
Добрско Село	Dobro или Dobrogliani	45	80
Боково	Bobovo	23	48

НАЗИВ ОПШТИНЕ		Број кућа	Број људи под оружјем
У нашем преводу	У оригиналу		
Косијери	Cossieri	40	30
Пелеш	Pellesse	18	40
Угње	Agne	48	80
Арбанаси	Arbanassi	20	45
Штитари (?)	Satturi	18	20
Загора	Zugora	19	20
Пипери	Piperi	22	25
Додоши	Dodesse	16	38
Ријечани	Riesani	20	48
Мрацељи	Marcugli	17	40
Једноше (?)	Téduossi	15	37
Чемерно	Smerno	21	37
Забес	Stabos	17	40
(?)	Tosse	21	50
Рбнши (?)	Cesini или Ribuessi	37	70
Друшићи	Druhichi	40	80
Ораси	Ornassi (попаљено у рату)	24	80
Парци или Пријевор (?)	Prevarsi, idem	22	80
Трново (?)	Tamovo' idem	18	80
Сељани	Segliani, idem	25	80
Улићи	Tulisci, idem (обнов- љено)	27	30
Кашице (?)	Tasice, idem idem	20	40
Ђалци	Gialaz, idem idem	21	40
Зачир	Zacé, idem idem	19	30
Сјеклоће или Шишо- вићи (?)	Siécowich, idem idem	25	25
(?)	Tucchi, idem idem	18	22
Одрин	Andrissé, idem idem	23	12
Превлака	Prewlaca, idem idem	30	14
	Свега:	989	1559
Трећа покрајина — Пјешивачка			
Ластва	Lastwi или Lastowich)	50
Дубова	Duboko	;	103
Дреновитица	Drenowstizza	27	52
Пјешивци	Piessiori	25	57
Сједнокоси (?)	Suegnolozza	27	50
Витасојевићи	Wittossowich	40	50
Бритвићи	Briataich	45	90
Дб	Dado	30	30
	Свега:	277	482

Четврта покрајина — Љешанска

НАЗИВ ОПШТИНЕ		Број кућа	Број људи под оружјем
У нашем преводу	У оригиналу		
Понари	Povani	36	60
Горичани	Corichiani	33	30
Липово (?)	Klapovich	30	55
Скупо	Scupo	22	20
Грбавци	Garbovaz	47	55
(?)	Piranichi	29	30
Душићи	Desulu	49	100
Кокоти	Cocotti	29	60
Станишићи	Stagnicich	40	100
Горица	Gorizza	37	90
Момишићи	Menussichi	52	60
(?)	Vittanichi	38	40
Љешанска	Gljesanska	108	50
Толоши	Lottosi	27	60
Бигор (?)	Suczzi или Bichisi	20	46
Бери (?)	Bezzi	32	70
Штеци	Štezze	29	67
(?)	Milanska	38	86
Добротићи	Dobrotichi или Retichi	27	60
Вељи Врх	Vekivraz	20	40
Гољемади	Golemudi	24	55
Сињац	Signaz	22	50
Менке (?)	Mamt	15	26
Попратица	Prapnatizza	34	80
Корнет	Ceretti	28	63
Станисељићи	Stanislachi	60	125
Парци	Pavaz	20	45
Градац	Gradaz	21	50
Комани горњи	Comani supérieur	53	46
Комани доњи	Comani inférieur	45	70
Буроње	Burogné	24	45
Загонац (?)	Sagunizza	40	85
(?)	Chia или Zios	22	50
Каруч	Cacusé	31	70
(?)	Téduosti	29	70
Загарач	Sagaraz	31	70
Вранићи (?)	Uvianichi	38	90
Дражевина	Drazosecunia	30	70
Заграда	Zagreda (попаљено)	20	45
Фармаци	Farmachi	31	70
Рваши или Крусе (?)	Irosse	31	70
	Свега:	1392	2524

Пета покрајина — Црмничка

НАЗИВОПШТИНЕ		Број кућа	Број људи под оруђем
У нашем преводу	У оригиналу		
Грабољани	Grabovgljani	70	130
Опточићи	Optocichi	37	90
Утрг	Utergh	45	90
Томићи	Tomich	40	75
Буковик	Buccoich	33	70
(?)	Dobarcelli	51	105
Глухи До	Gluhido или Glaxjedo	37	80
Рељићи (?)	Gratichi или San-Pietro	36	80
Сељани	Segnagni или Sestavi	40	100
Лимљани	Graziani или Gljangljani	38	90
Очинјићи	Occhinizzi	35	80
Брчеле	Berceglje	30	70
Сотоњићи	Sottonichi	45	90
Дупиле	Dupillé	42	60
Орахово	Orahovo или Utranina	50	120
Забес	Zabas	28	60
Бријеге	Briechi	27	70
Трново	Tarnova или Tarnov	40	100
	Свега:	714	1560
Села српско—православне религије која се заједно са Црногорцима боре против Турака			
Ровчани	Rovejani	50	120
Бјелопавлићи	Bielopawluchi	360	800
Пипери	Piperi	260	700
Васојевићи	Vascovich	90	280
Кучи	Cussi (насељени римо-котол.)	490	1500
	Свега:	1250	3400
Села католичке религије која помажу Црну Гору у њеним ратовима против Турака			
Клименти	Clementi	177	650
Рапша	Rapsa	80	260
Хотн	Kolta	212	600
Шкрељи	Scharizzi	30	80
Кастрати	Kastralli	50	130
	Свега:	549	1720

Реконституција

	Н а х и је	Број општина	Број кућа	Број људи под оружјем
1.	Катунска	16	947	2000
2.	Ријечка	34	989	1561
3.	Пјешивачка	8	277	482
4.	Љешанска	40	1351	2554
5.	Црмничка	18	712	1575
	Православна села	5	1250	3400
	Католичка села	5	549	1720
	Свѐга	126	6075	13292

Број становника { Црна Гора 32680
Православна села . . . 13600
Католичка села 6880 } 53163.

Виала даље наставља: «Из овог прегледа лако се може утврдити да је Црна Гора била многољуднија и да је увелико настрадала. Узроци том наглом опадању налазе се у гладним годинама и честој оскудици које становници редовно подносе у вријеме ратних година и то не само због неплодности земљишта него и зато што нијесу развијени занати и радови на обнављању. Узроци су још и у сталним сукобима са Турцима.

Из прегледа се још види да број људи под оружјем износи 13.292, али овај број мора бити релативан у односу на опште прилике.

Њихов број у случају потребе обухвата све способне људе. У Црној Гори чак и стогодишњаци у стању су да у својим последњим годинама послуже за одбрану родне груде. Ово се има захвалити колико органској конституцији толико и духу традиције формиране кроз дугу независност.

Према томе, сигурно се може рачунати да ће на први знак било каквог напада на ма коју страну њихове земље бити окупљено онолико војника колико у земљи има људи.

Може се рећи, на основу стварних докумената и искуства, да се у року од дванаест часова могу наћи у одбрани угроженог мјеста од непријатеља седам до осам хиљада људи, а у року од двадесет четири часа тај се број може попети до двадесет хиљада људи. Док се способни боре, дотле они који се не могу кретати чувају кланце, осигуравају комуникације и животне намирнице, пазе на унутрашњи ред и прате кретање непријатеља.

Сви су веома вјешти у руковању оружјем. Циљају без грешке са сваке удаљености, зато што већ од дјетињства вјеж-

бају у гађању нишана. Они се одрана привикавају на оружје, на пуцање, на галаму и покрет. Зато се свако на најмањи догађај прихвата оружја. Често се деси да и људи физички неспособни за акцију, који су иначе поштеђени, у тим приликама забораве на своје стање, добију снагу и одлете да бране своју родну груду.

У посљедњем рату против Махмута Бушатлије, скадарског паше, Ђуро Лопиџић⁵⁾ (у оригиналу стоји: Lottochich), није могао да напусти свој кревет због тешке ране на ноzi. За вријеме борбе, у којој је паша изгубио и главу и битку, затражио је Ђуро да га однеу на једну стијену са које би могао пуцати на непријатеља. Морали су му удовољити, јер га нико није могао одвратити од те намјере. За читава три сата он је, прислоњен уз стијену, пуцао на непријатеља. Када су му јавили да су Црногорци побједили, он је узвикнуо: »Па и вријеме је... Већ ми је нестало фишека. Прецркао бих од срџбе да сам морао остати код куће.«

Превели смо овај пасус с намјером да покажемо неке особине Виалине књиге које су карактеристичне. Падају ми очи нека тачна залажања о Црногорцима, али их има која су погрешна и произвољна. Узмимо, примјера ради, ону напомену о кидању косе и њено тумачење. Овдје је Виала без сумње ствар побркао. Он је вјероватно чуо или му је неко тумачио нашу узречицу „бити отворена чела“, која се доскоро употребљавала и данас се чује у смислу моралне чистоте, па је повезао са неким примјером из стварног живота, јер је вјероватно наишао онда на неког Црногорца који је кидао косу на описани начин, и тако исконструисао мишљење о једном обичају који у овим крајевима није био познат. Занимљив је такође податак о понуди црвеног и бијелог вина писцу на граници, што би требало да значи као нека здравица и добродошлица госту — странцу. Пошто је писац пио понуђено бијело вино, онда се мора повјеровати да је то заиста било вино, али природније би било повјеровати да је то била ракија, јер је познато да се гости дочекују са боцом вина и боцом ракије.

Изнад свега, међутим, овдје нас интересује попис становништва. Најстарији попис становништва Црне Горе дао је Маријан Болица у свом спису „Опис Скадарског санџаката из 1614 године“.⁶⁾ Други је од Николе Ерице из 1692.⁷⁾ Трећи је из 1808 године од Павла Томића,⁸⁾ несуђеног француског конзула на Цетињу. Четврти је из 1811 године од Адриана Дипреа, аташеа францу-

⁵⁾ Помиње се у једном документу од 4 фебруара 1807 год. — Записи, књ. XIX, јуни 1938 (Пр. пр.)

⁶⁾ Издао С. Љубић у *Stanimana J. A.* књ. XII, стр. 164—205 Загреб, 1880.

⁷⁾ Објавио Јов. Н. Томић у споменику *С. А. Н. LI*, стр. 69—83, Београд, 1914.

⁸⁾ Објавио Петар И. Поповић у Записима, год. 1928, књ. III.

ског Министарства иностраних послова, који је Тихомир Ђорђевић објавио у „Записима“ за новембар 1927 године. Овај преглед становништва је саставни дио једног мемоара о Црној Гори које је Дипре поднио француској влади (*Adrien Dupré, attaché au Ministère des relations extérieures, Memoire sur le Monténégro*), а објављен је у *Аналима* за путовање, географију и историју (*Annales des voyages, de la geographie et de l'histoire*), т. XV, с. 87-119, 1811, Париз. Дипреов мемоар је веома занимљив и опширан. Пети преглед по овом реду бис би овај Виалин. Дипреов и Виалин преглед су толико слични један другом да се поставља питање ко је кога копирао или боље од кога су њих двојица узимали податке. Лако је одговорити да се Виала могао угледати на Дипреа, јер је Виала могао читати објављени Дипреов мемоар (1811 године), пошто је своју књигу издао тек 1820 године. Претпоставка да је Дипре, као дипломатски чиновник, дошао до неког евентуалног Виалиног извјештаја и њиме се користио, мало је вјероватна, јер би то Виала, каквог га познајемо, сигурно напоменуо у својој књизи. Очигледно, ово је један исти рад са незнатним разликама у транскрипцији неких имена села и нахија, у испретураном реду села по нахијама, у неједнако наведеном бројном стању кућа и људства. Ако су пак оба прегледа рађена независно један од другог, онда се мора претпоставити да су се оба писца служила истим изворима. То су могли бити службени подаци војне управе у Котору и Болицини, Ерицов и Томићев преглед. Несумњиво, и Дипре и Виала користили су се овим прегледима, али су уносили и доста свога на основу савремених података. То се види по многим разликама које су упадљиве, те је претјерано Ердељано-вићево мишљење да је Виала просто преписивао Болицу и А. Фортиса.⁹⁾ За утврђивање приближно тачног броја становника Црне Горе у почетку XIX вијека биће потребно да се утврди колико има аутентичног у наведеним статистичким прегледима, а у сваком случају поткријепити их новим научним истраживањем у овој области.

Али ми ћемо за сада превести још нека карактеристична мјеста из Виалине књиге.

Црногорци су одвајкада силазили на которску пијаци ради трговине. Том је приликом често долазило до неспоразума, свађа па чак и крвавих обрачуна. Виала износи некоректно понашање у трговини италијанских војника, који су разним обманама, преварама и крађама користили простосрдачност и поштење црногорских жена на пијаци те им кради изнесену робу, а када би ове то примијетиле, они су према њима били веома дрски, вријеђали их и понижавали.

⁹⁾ Наведено дјело стр. 14.

»Владика је био, наставља Виала, обавјештаван о свим овим недостојним поступцима и ма да се осјећао повријеђен у свом националном поносу, ипак је препоручивао свом народу стрпљење, припремајући мјере за праведну освету. Уз ова, и друга не мање увредљива насиља појачавала су нерасположење и припремала тешке последице.

Првих дана мјесеца јула 1809 године спроводио је један одред италијанских војника у суд неког младог Црногорца, који је био у которском затвору већ неко вријеме. Док су судије вршиле исљеђивање његове кривице, један му војник рече да ће бити стријељан. На то очајни Црногорац пројури кроз прозор на кров сусједне куће. Војник га ухвати за одијело, али немаше снаге да га задржи; несрећни Црногорац паде у једну улицу и сломи ногу.

Други један догађај превршио је мржњу коју су Црногорци осјећали према гарнизону у Котору. Пазарног дана 6 августа пили су неки Црногорци у крчми близу пијаце. У тој истој крчми појавише се два војника од којих један при улазу скубну за брк једног Црногорца називајући му д о б р о ј у т р о, б р а т е!¹⁰⁾ Црногорац, ненавикнут на овај начин поздрава, а у одбрани части својих бркова, на мјесту убије војника из свог пиштоља и са друговима побјеже. На пуцањ пиштоља дотрча више артиљераца и сматрајући да су Црногорци који су бјежали извршили неки злочин, сустигоше једнога и сабљом га ранише. Овај стаде да запомаже. Зачас наоружани Црногорци притрчаше са свих страна. Наста потпун метеж. Војници појурише такође и позатвараше градска врата.

Док се ово догађало, на другој страни деси се нешто слично. Млади Црногорац о коме смо напријед говорили, пошто је доказао пред судом своју невиност, био је ослобођен истог дана. Када су га његови другови преносили кроз градска врата Гордицино, сусрели су га више италијанских официра и војника који су се враћали у град. Неки од њих повикаше: „У море са њим! У море са њим!“ Један болничар (господин Камбон) одлучно се супростави овом нечовјечном поступку који умало не би извршен. Срећом, Црногорца нијесу утопили, него га његови другови однијеше кући.

Послије толико увреда, долазак овог младог толико понижаваног земљака дјеловао је веома јако на поносну душу ових с правом озлојеђених људи. Појава његова потсјетила их је на сва понижења и појачала је већ постојећу мржњу.

Отада Црногорци нијесу силазили на наше пијаце него су кроз читаву земљу припремали становнике на побуну. Поља и путеви, па чак и стражарска мјеста, нијесу више била сигурна

¹⁰⁾ Тако стоји у оригиналу (Пр. пр.).

не само за наше војнике него и за становништво које је било на-
клоњено Французима. Они ометаше све наше комуникације,
испрекидаше путеве којима смо саобраћали у разним правцима
и осмијелише се да нападну наше истурене претстраже.

Могли су се примијетити како се гомилају по врховима
планина, нарочито онима које доминирају Котором. Са њих су
пратили сваки наш покрет, спремни да се на нас сруче.

Италијански официри ишли су обично на ручак у једну
касину на пушкомет од тврђаве, поред самог мора а у подножју
Врмца. Ту су се састајали сваке вечери око пет сати.

Црногорци се усудише да их ту изненада нападну и поу-
бијају 12 августа. Само њих деветорица најодважнијих спусти
се до тврђаве; остали су пратили шта се дешава у равници.

Затим се ова група подијели надвоје и заузео двоја улазна
врата, од којих су једна излазила на врг а друга на друм. Сваки
је од њих тако био тачан да су се обе групе нашле на одре-
ђеним мјестима истовремено и да су муњевитом брзином осули
паљбу која међу официре за столом унесе пужас и смрт.

Пет официра и један хирург осташе на мјесту мртви, а дру-
ги добише ране. Остали се из страха разбјегаху незнано куд.

Нико од њих није био наоружан и вјероватно ниједан не би
остао у животу без брзе помоћи становника Шкаљара, који су
увјек давали доказ своје часне оданости свему ономе што је
припадало француској управи.

За тренутак читав крај био је у узбуни. У свим војним по-
стајама трубе су објављивале аларм. Батальони су били већ изве-
дени. Топ је трувао на Врмац, али је његов ефекат био само у томе
што се његово пуцање одбијало од околних планина у хиљаду
одјека, јер су убице ишчезле као стријела. Атентат је остао
некажњен.

Под оваквим околностима била је повјерена команда над
Албанијом маршалу Бертрању, барону Сивре-у, бившем пуков-
нику осмог пука, коме је он својом храброшћу, памећу и искре-
ним држањем чинио част исто толико колико и пук њему својим
многобројним јуначким подвизима, неустрашивошћу и одано-
шћу отаџбини, што је већ толико пута истакнуто.

Ми смо нашли у њему једног од оних људи који су одиста
достојни свога позива. Обавијештен о свему што се дешавало,
увјек склон да схвати све околности и природу узрока које су
их изазвале, он није дуго остао у неизвјесности о мјерама које
треба предузети. Спретно је знао да искористи склоности које
су се изразиле на објема странама за мирно рјешење спора. За-
почети индиректни преговори показаше да је могуће доћи до
споразума. Због тога био заказан састанак у манастиру Ластви
између Владике и барона де Сивре-а.

Владика је дошао на састанак у пратњи својих нећака, гувернера и браће као и главара цијелог народа, у најсјајнијој народној ношњи. Испред и позади њега ишла је гарда од 60 наоружаних и најодважнијих људи.

Поред г. Сивре-а био је маркиз Паулучи, которски изасланик; проф Бубић, пуковник пандура; гроф Грегорина, старешина одреда народне гарде; мени је такође учињена част да присуствујем. Пратила га је чета гренадира шездесетог пука под командом капетана Ложијеа.

Стигли смо у манастир Ластву послје подне. Владика нас је већ чекао. Надао се да ће гувернер доћи у пратњи свог штаба а не наоружане војске, те се повуче иза манастирских вртова чим се зачу дупа нашег војничког добоша.

Мени је наређено да распоредим чету. Поставих стражу на главне пролазе и на врата сале у којој ће се конференција одржати. Овај распоред, касвим у духу војничких правила, забрину Црногорце. Они се, вјерујући већ дуже у превару, узнемирише и почеше се међусобно дошптавати.

Ми смо се већ поразмјештали у сали за конференцију и не знајући да се Владика, кога смо дуже гузалуд очекивали, повукао... Већ нестрпљив, генерал се љубазно обрати мени: »Пуковниче, Ви говорите помало илирски, молим вас, дознајте од ових људи зашто је Владика закаснио са доласком и реците им да га већ очекујемо.“

Главари ми рекоше, што генералу доставих, мјесто и разлог због којег се Владика повукао. На то, би ми одмах наређено да га потражим. Которски изасланик пође са мном.

Нађосмо Владикау како сједи на једној гомили камења иза манастирског зида. Био је замишљен и неспокојан. Ударао је махином својим владичанским штапом по камењу. Пун поштовања начин са којим смо му пришли и учтивост са којом смо му пружили руку да му помогнемо да устане наведеше га на одлуку да пође с нама.

Успут ме упита насамо: — Могу ли се ослонити на твог генерала? — Без сумње. — Онда, зашто је довео са собом толику војску? — Зато да би изразио Вашој висости што јаче поштовање.

Кад смо стигли до првих врата, стража војнички одаде поздрав. Овај изненадни покрет, звек оружја и тискање наших војника да га што боље виде узбудише Владикау. Он се за тренутак збуњено трже... — Шта значи ово? упита. — Ваша висости, рекох му, можете бити спокосни. — Када сам под оружјем, на челу са мојим Црногорцима, одговори он, ја се не плашим ни борбе, ни смрти, али се плашим за своју слободу. Да нијесам овдје на превару домамљен? — Господару, да нијесте узбуђени, овај страх био би увреда за нас. Племениност је својствена

Французима. Они су довољно јаки, а да би се подлошћу послужили. — Па ипак, додаде он, овдје сам опкољен... — Господару, рекох му, у срцу нашег генерала нема никакве недостојне намјере, а на крају зар би могао бити међу нама какав подмукли однос? — Е па лијепо, одговори он, ја се онда ослањам на тебе.

Пошто су се обавиле церемоније и комплименти по уобичајеној епикецији и пошто је свако заузео своје мјесто, настао је моренат дубоке тишине. За то вријеме су се измјењивали упитљиви погледи.

Најзад узе ријеч генерал и изразом, колико обазривим толико и одлучним, рече:

»Господару, ја волим мир, али се никако не плашим рата. Будући увијек у стању да доведем до кајања оне који се усуде неким погрешним поступком да злоупотребе моју добру вољу, ја се осјећам срећним што томс средствву никако не прибјегавам. Стога сам увијек спреман да усвојим све оно што би било у стању да учврсти искрено пријатељство међу нама. Склон сам чак да поднесем и све жртве које ми част моје земље дозвољава у мојој ситуацији.« Затим је ућутао.

Владика једним погледом обухвати цио круг. Изгледало је да је утонуо у дубоко размишљање, а затим дижући поглед рече сигурним гласом на италијанском: »Екселенцијо, не могу а да не будем искрен. Правила мога позива, интерес мојих суграђана, поштовање себе самог, а изнад свега божја воља упућују ме да желим мир. Увјерићеш се из мог поштовања колико сам прожет твојим племенитим осјећањима.«

Затим кад неки црногорски главари отпочели разговор, у почетку доста неодређен и намјештен, да се најзад пређе на питања штете за проливену крв. Чим су се освјежиле немиле успомене настале су бескрајне препирке. Најзад генерал је устао и рекао одлучно и достојанствено: »Господо, зар и ја не жалим губитак мојих људи? Зар је крв једног Француза мање драгоцјена од крви једног Црногорца? Па ипак ја сам је жртвовао да бих сачувао друге!« Затим је узео шешир, метнуо га на главу и био спреман да се повуче. Тада је Владика утишао своје људе и свако је поново заузео своје мјесто. Послије овога вођене су још неке незнатне дискусије о којима нећу говорити из жеље да читаоца доведем до одлуке донијете на овој сједници на којој је закључен мировни уговор. Пошто је овај споразум или уговор поново вратио слогу, сви су отишли задовољни. Овим споразумом било је утврђено:

- 1) да Црногорци могу долазити на пијацу;
- 2) да се осигура заштита и свака пажња према женама које на њих долазе;
- 3) да се утврде цијене животним намирницама и начин плаћања;

4) да се врате Црногорцима 166 мазги и још друга стока која им је отета приликом разних сукоба, под условом да и они врате оно што су нашим одузели;

5) да Црногорци не могу до даље наредбе улазити у град, али ако би неки из ма каквих разлога добио за то дозволу биће му допуштено да уђе само уз јемство два угледна грађанина и кад остави оружје код стражара;

6) да Владика преда француским војним властима све дезертере који се сада налазе у Црној Гори и да их убудуће ни под каквим изговором неће примати;

7) да се обостране владе обавезу и исплате у року од петнаест дана, изузев судских интервенција, сва дуговања која постоје између наших и Црногораца и која су проузроковала ове крваве обрачунае;

8) да се у случају увреда или ма каквих других преступа, од стране поданика једне државе према поданицима друге, свако буде обратио законима своје државе уместо да сам себи прибавља правду;

9) најзад, бацају се у заборав сви досадашњи било какви допаћаји, чак се и забрањује да се о њима говори.

Мој је повратак очекиван у Котору са неспокојством. Отпослао сам наређење да се обавијести пуковник Манкен, покрајински заповједник, о резултату и да то стави до знања како властима тако и грађанству. У једном тренутку сва је варош била у одушевљењу. Наш повратак у град изазвао је најискренију радост и расположење.

Читаво становништво, сви угледнији грађани, а нарочито госпође, изашли су нам у сусрет, а артиљеријске салве славиле су овај споразум. Уопште, народи желе само мир и одмор. Једино дворски разбојници хоће рат, преко кога се богате и у који често увлаче тајним сплектарењем људе добре воље да би их доцније за тај рат оптужили.

На овај начин била је успостављена најљепша хармонија са Црногорцима. Обостране посјете поново су постале уобичајене. То је трајало до 1812 године. Али тада се хоризонт замрачи. И овога пута је један мудри и обазриви генерал у доброј намери предузео да смири духове. Он је на једној свечаној конференцији, која се одржала на Мирцу, успио да сачува мир и поврати повјерење.

Генералу барону Готјеу Французи су захвални што се дошло до срећних резултата који ће, надамо се, заинтересовати наше читаоце.

Видјели смо када смо говорили о конференцији у Лавци 1810 године да је генерал барон де Сивре био закључио споразум са црногорским Владиком, по коме су становници которске покрајине обновили са Црногорцима своје старе трговачке и

пријатељске односе. Овај чин мудрости задовољно је жеље становника обадвије државе којима је било стало да се очува обострани мир. Али срећа појединаца као и опште благостање постоје у народима само дотле док просвећена влада зна и хоће мудрог управом да сузбије злоупотребе и спријечи све што би могло да посије клице раздора!

Црногорци су, међутим, силазећи на пијаци у Будви и Котору, више пута вријеђали становнике ових градова који су им одговарали на најумјеренији начин и на основу издатих прокламација. Али сматрајући за страх и кукавичлук оно што је уствари било покораванье наређењима француске управе, Црногорци су појачали своје нападе да се на крају упусте и у теже испаде.

Међутим, генерал Готје, који је тада био заповједник албанске дивизије, потужио се на ово Владици. Присиљен генераловим аргументима, Владика је покупио све кнежеве на цетинском пољу. Ту им је у дужем говору указао на све неугодности које могу настати од рђавог понашања неких појединаца и подвукао несреће које могу задесити због тога цео народ. Позвао је све главаре да мотре на оне који би били у стању да помуте хармонију. Одмах је обавијестио генерала о предузетим мјерама и поново га увјерио о свом помирљивом држању.

Ово је учинило те су се испади за неколико мјесеци отклонили. Али послје тога почеше наново најдрскије крађе. Све што се налазило на земљишту Будве, а нарочито у атару општине Жупе, мазге, волови, овце, жито, сточна храна, било је пљижен ових неукротивих горшатака. Жупљани, с правом огорчени на све ово, најзад одговорише с подједнаком мјером и заплијенише прво стадо на које наиђоше. Из овога се изродише сукоби у којима и с једне и с друге стране паде неколико глава.

Генерал је на основу извјештаја које је добио одмах дошао из Дубровника у Котор. Овдје је стишао огорчене дозвољавајући да народ у случају потребе сам себи прибави правду оружјем у руци. Али нашао је за потребно такође да правду затражи од самог Владике и одмах му упути писмо, стављајући му на расположење, на основу постојећих уговора, два црногорска лопова која су судбином оружја пала у власт становника ове покрајине.

Овај, пун пакње и на уговорима заснован, поступак јакко је дирнуо не само Владикау него и све црногорске главаре, који, сматрајући да је неопходно пружити заједнички израз својих мирољубивих осјећаја којим су прожети, једногласно изразивше жељу да престану сваке оптужбе. На основу тога Владика упути генералу писмо, у коме народне супштине, »да му изгледа неопходно да се обнови закључени уговор са бароном Сивреом и то једним још свечанијим актом у коме би се одредиле казне за преступнике.«

Међутим, Њ. Е. гроф Бертран, генерални гувернер Илирије, који је био обавијештен о насталим догађајима, упутио је као свог изасланика код генерала Готјеа једног од својих штапских официра (г. Кајеа), млада, заслужна и оштроумна човјека. Генерал је у заједници са овим официром обавезао Владика да одреди што прије вријеме конференције на којој би се изравнале све појављене тешкоће

Веома радо усвајајући овај предлог, Владика је у своме одговору назначио дан и мјесто. То је било село Мирац (јуна 1812) на граници обију земаља.

Означеног дана окупио је г. генерал Готје све заповједнике одреда, изасланика провинције, неколико старјешина грађанске власти, г. Декарноа, вице-конзула Француске, г. Кајеа, изасланика итд. и упутио се према Мирцу у пратњи одјељена војске од педесет људи, дванаест жандарма и једне чете пандура. И ја сам био такође позван.

На четрдесет корака од Мирца налази се једна огромна стијена сваљена са планине. Она дијели границу. Иза ње је мала православна капела у којој је требало одржати конференцију.

Долазак генерала Владика је поздрављен плотуном; затим му је пошао у сусрет. Ступајући десном ногом на територију Котора, прихватио је генералову руку и позвао га је да му учини част и додирне земљу црногорског народа. Приводећи затим гувернадура Црне Горе, он обавијести генерала да му је част да га упозна са претсједником црногорске скупштине, г л а в а р г у в е р н а д о р о д с к у п а ц е р н о г о р с к о г а¹¹⁾. Затим му је претставио своја три брата и остале присутне и позвао га да пође неколико корака напријед да би се одморио у капели.

Генерал је, окружен свим овим људима, држећи још увијек Владичину руку, прошао са својом пратњом између два реда наоружаних Црногораца којих је било отприлике седам до осам стотина и који су проламали ваздух клицањима одушевљења. Генералова пратња је остала на нашој граници с ове стране стијене, изузев шеснаест жандарма са једним официром.

Капела је била украшена ћилимима и руским заставама. Двије велике камене клупе биле су покривене истим покривачима. На свакој од њих био је по један свилени јастук.

Чим смо ушли понуђен је доручак који се састојао по обичају од доста меса, масла, сира, млијека и вина у изобиљу.

Док су сви присутни јели, Владичи донесоше пуну кутију рибе спремљене по начину његове земље. Извињавајући се што му завјетни пост и његов чин не допуштају да се служи другим јелом, он прстима раскомада рибу и поче јести без виљушке држећи кутију на кољенима.

¹¹⁾ Тако стоји у оригиналу (Пр. пр.).

Ова је кутија била слична по облику и величини нашим кутијама за перике, и била је закључана. Кутија је била обавезни дио Владичиних ствари кад год је напуштао своју уобичајену резиденцију. Кад смо видјели отварање кутије, пржене рибе у њој и начин којим их је овај добри Владика јео, једва смо успијевали а да се не насмијемо.

Кад је објед био завршен, Владика се обратио гувернеру на илирском језику овим ријечима: „Веома сам задовољан што те видим зато што сам желио да се с тобом упознам и што хоћу да испуним један давно учињени завјет, а то је да у миру живим са великом француском нацијом.“

Неко од генералове пратње примијети да би било свима веома угодно, пошто Владика говори врло добро италијански, да се изражава на овом језику. »Генерале, одговори на то Владика, говорим оним језиком који разумију моји људи зато што говорим за њих и у њихово име, а ви можете наћи тумача.«

Вице-конзул Декарно, који је имао дужност да о свему води бригу, добио и ову дужност. Тако је преко њега обављен читав овај посао. Владика одреди гувернадура и три главара за чланове конференције, а генерал свога замјеника, команданта пандура грофа Бубића и Кајеа, изасланика Њ. Е. генералног гувернера. Сви су се друти уклонили. Конференција је трајала кратко вријеме и би одлучено да се утврђени уговор са генералом бароном Сивреом обнови уз додатак ове четири одредбе:

1) да сваки Црногорац који буде извршио крађу или налио увреду макар коме на француској територији буде кажњен на основу закона француског царства и према томе биће подвргнут исљењивању провинцијских судова без удјела и учешћа црногорских главара (овај члан уговора било је најтеже усвојити);

2) да свака пљенидба стоке буде исплаћена у природи и по глави, или одговарајућом вриједношћу коју ће процијенити изабрани људе од обје стране а у сагласности са општином којој окривљеник припада а која ће са своје стране предузети мјере против њега;

3) да се образује комисија од главних црногорских и наших старешина са задатком да заједнички изравна све несугласице које већ постоје;

4) да Владика, у случају ако би добио наређење од свог заштитника, руског цара, да нападне Французе, буде обавезан извјестити генерала о томе два мјесеца унапријед.

Затим је Владика устао, узео једном руком генерала, а другом Декарноа и изишао испред капеле гдје се окупљеним Црногорцима обратио овим ријечима: „Главари и сви остали Црногорци, саслушајте ме пажљиво. Закључио сам са француским генералом преко његовог тумача споразум ове садржине (овдје је прочитао уговор). Споразум који сам закључио за вас и у ваше име

осигурава мир и вама и вашим сусједима, нашим старим и добрим пријатељима. Закуните се на богородицу и св. Спиридона да ћете чувати мир и казнити сваког ко би се усудио да погази оно што сте ви жељели.“ — Ми се на то заклињемо.

Затим се обрати тумачу и замоли га да исто понови гласно на илирском, италијанском и француском језику како би сви присутни знали о чему се ради. Узимајући поново генералову руку и пратећи га до ове стране стијене, на двадесетину корака, Владика загрли генерала и, обративши се љубавно тумачу, рече: „Господине, веома сам задовољан начином схватања и изражавања мојих ријечи. Хоћу да будем Ваш пријатељ, не заборавите да сте и Ви мој“.

Пуцање Црногораца и наших војника понављало се до нашег доласка у Котор, гдје су нас сви одушевљено поздравили због утврђеног испоразума који је донио свакоме спокојство.

Два мјесеца прије мог одласка на пут у Црну Гору (23 августа) Црногорци су у јачини од осамнаест стотина упрозили Котор с отвореном намјером да опустоше цијелу провинцију и да опљачкају стоку и друге драгоцености. Обавијештен о томе преко тајних агената, изишао сам из Котора ноћу 22 августа са једном четом војника и задржао се на Врмцу који је доминирао цијелим крајем. Одатле сам потпуно пратио и најмањи покрет непријатеља, а у исто вријеме заштићвао тврђаву Тројицу, осигуравајући комуникацију између ње и града. Путујући за Врмац наредих да се гроф Бубић, пуковник пандура, придружи успут тако да привуче на себе пажњу непријатеља и осигура своје лијево крило. Грофу Прегорини, старешини одреда народне гарде, наредио сам да им се придружи на Врмцу ноћу са онолико људи колико их буде могао прикупити. Ова су два ваљана човјека уживала повјерење своје војске. У освит зоре имао сам под командом осам стотина људи.

Црногорци, који већ бијашу заузели положаје на једном платоу који је доминирао долиницом Шкаљара, јако се изненадише видећи да сам заузео једну тако значајну позицију коју су намјеравали да они заузму јер су знали њену важност. Остали су дуже времена неодлучни. На мом терену, ја сам вршио такве покрете да никако нијесу могли процијенити број моје војске.

Цио дан прође у локалном препуцавању с једне и с друге стране. Увече, они упалише многобројне ватре и напустише положај. Посматрао сам њихово маневрисање, било је привидно. Срећом заузео сам положај и задржао га до сјутрадан у подне а тада сам привидно и ја дигао логор. Али сам се одмах поново вратио с друге стране планине са најбољим дијелом моје војске пошто сам више људи отпустио као непотребне и штетне за мој потхват. Кад су Црногорци видјели да се моји људи враћају у

своје општине, осоколише се да заузму мој положај. Упутише се право према њему, али их дочека тако жива ватра да су били принуђени на нагло повлачење.

Тада они прибјегоше ратном лукавству. Ставише ми до знања да имају код себе као ратног заробљеника једног француског генерала, коме ће на моје очи отсјећи главу ако се што прије не повучем са војском. Погледах дурбином на ту страну и заиста уочих неког војника у униформи француског генерала, али се одмах сјетих несрећног генерала Делгога који је погинуо и опљачкан код Дубровника. Нијесам се дао обманути и црногорског изасланика сам одмах отјерао. Ово је разјарило Црногорце те се упуте према мени са упадљивом одлуком да ме нападну. Пошто се моје трупе нијесу поколебале, Црногорци најзад отпуповаше пријетњи, вичући и страховито псујући. Овај догађај остао ми је заувјек у памћењу.“

Овог догађаја Виала се присјетио у једној тешкој ситуацији када је пролазио кроз Црну Гору. Велика временска непогода натјерала га је била да са једном групом Црногораца, који су му чинили пратњу, уђе у неку пећину и ту се склони од непогоде. Овдје, усамљен са Црногорцима, Виала се прилично уплашио. Слушао је разговор Црногораца и све му се чинило да су ријешили да га убију. Па онда Виала наставља:

»У току веома живог разговора у усамљеној пећини за вријеме олује чух да се изговара ријеч Вриац. Моментално сам помислио да су ту ријеч Црногорци намјерно изговарали како би имали разлог да ми се освете. Чак ми се учинило да су сви погледи били уперени на мене.

— Само да смо хтјели, говораше један, могли смо ухватити заповједника тога положаја. — Да, говораше други, тек смо доцније дознали да није имао више од седам до осам стотина људи. — Био је то онај зликовац, пуковник пандура, рече трећи — Не, рече четврти, био је то Грегорина. — Варате се, господо, упадох ја у разговор без колебања, није то био ни један ни други. Ова два човјека која су дала толико доказа вјерности, ваљали су и часни војници. — О, то није важно, одврати један од њих, тог је команданта требало заробити макар ко био, а на то баци на мене значајан поглед. Признајем да се више нијесам могао уздржати. — Ја га познајем, рекох им, тај командант био сам главом ја. Камо среће да сте обновили борбу! Тако сам се био припремио да ни један од вас не би остао жив. На ово Црногорац устаде и стаде према мени. Ја устак такође, а кад смо били лице у лице рече ми: „Храбри човјече, ти зависиш овдје од нас и опет нам приносиш!“ — Шта иначе да радим, одговорих, морам ли жртвовати своју част, и то у народу који толико воли своју независност, само зато што се ви можете обрукати и убити ме? — Помишљаш ли да си сам? — Да, а ко је тај међу вама који би извршио непотребан

злочин? Ја могу само умријети и то прије или касније, али погледај, ја сам без оружја... На ово, тај човјек узвикну грлећи ме: „Брате, драги брате, твоја искреност нам се свиђа, и чини нам част. Ех, а зашто толико ваши људи мисле да смо ми варвари? Нека те бог узме под своје окриље!“ Сви то одобрише и указаше ми многобројне знакове пријатељства. Отада су ми указивали више поштовања него икада.

У ратним походима Црногорци не воде собом ни мазге ни ти каква кола. Спавају на земљи, по стијенама, непокривени и изложени сезонским промјенама на које су се навикли те им то не причињава никакве рђаве посљедице на њихово здравље.

Пошто им само земљиште на сваком кораку пружа све нове позиције, лаке и сигурне, они срећно користе ову предност за вођење дефанзивног рата, Али, пошто исто тако сви они који су око њих живе на земљишту приближно истом, они у томе имају толико искуства да се у офанзивним покретима, на које их чешће приморавају сами догађаји, ријетко упуштају отворено. У тим приликама они од стијене до стијене ступају напријед непријатељено, а када стигну на пушкет до циља, пуцају сигурно иза заклона. У овом или у наглим, неодољивим и одлучним нападима састоји се читаво њихово војничко маневрисање. Дешава се такође да сасвим неочекивано појуре са положаја на којима би се мислило да није било до неколико усамљених стријелаца, читави облак бораца који преплави непријатељски терен. Али и овакав се напад обавља без реда, без плана, без икакве врсте методичног командовања, него сваког борца води његова лична храброст.

Због оваквог начина ратовања многи су назвали Црногорце кукавицама, али то је погрешно. Јесмо ли ми били кукавице када смо били сакривени скоро читаву годину дана иза зидова зато што је био наш положај такав, што смо били изоловани и удаљени од сваке помоћи? Не сигурно. Сваког човјека и сваки народ води разум или инстинкт самоочувања. Свак има своје побуде за напад или за одбрану. Најплеменитија употреба средстава, својствена свакоме, јесте када се она најбоље ускладе са временом, мјестом, духом, изворима богатства дате земље и бројем бораца. У томе је тајна, једина и велика тајна, ужасног ратног заната.

Уз велике трошкове ми смо подигли јака утврђења. Црногорци су, међутим, имали утврђења које им је сама природа изградила. Они су имали сјелости и нападали нас обичним пушкама, нас који смо били заклоњени моћним бедуима. Дешавало се више него једном да су наши артиљерци сипали лудачку ватру само на једног човјека који се вјешто крио.

У борбама су Црногорци смјели и неустрашиви, лукави и раздражљиви. У освети су страшни. Њихова релетција пуна је сујевјера, јер су неуки и необразовани. Лакоми су на новости и примају их с глумом лаквјерношћу.

Заинтересовани су у пословима, али су веома тачни у трговачким односима. Човјечни су и гостољубиви према странцима који траже поштено уточиште. Вјерни су датој ријечи и чврсти у пријатељству. Пуни су пијетета према родитељима. Веома су одани отаџбини и преко мјере осјетљиви када је у питању њена независност.

Најчаснија црта овога народа је дубоко поштовање према старости. Млађи људи кад спазе старца убрзају кораке, с поштовањем му се приближе, пољубе га у груди и смјерно се поклоне. На то му овај принесе руку над главом и пољуби га у чело.

Не, заиста, Црногорци нијесу дивљи, али сигурно нијесу ни савршени. Али, постоји ли савршенства на земљи?

Да ли су савршени они њихови строги клеветници? Јесу ли бољи од њих они који их опањкавају? Они, који су се одлучили да их изближе виде, без сумње да их боље познају него они други који нијесу могли нити хтјели да их посматрају. Црногорци, каже се, могли би бити упоређени са Хотентотима у много чему. Али бар треба рећи да они имају све мане једне несавршене цивилизације и све врлине једноставне природе.

Испитајмо узроке овог погрешног мишљења о Црногорцима. Без тешкоћа открићемо прави извор од кога потиче овај неправичан, скандалозан и нечастан суд. Неки су вријеђали њихове жене, исмијавали њихове ратне подвиге, њихов начин држања, њихове пјесме, чак и њихов језик, онај херојски језик који ови клеветници нити су знали оцијенити, нити су га разумијевали.

Други су извргавали потомијеху њихове вјерске обреде, њихова схватања, чак и њихову ношњу, јер све то ниуколико није личило нашим приликама. Црногорци имају својих мана. Добро. Они су обузети хиљадама грешака, то ја знам. Али зато што на основу општег развоја природе лако не праштају увреде, јесу ли дивљаци?

Пошто сте раздраживали ви сами овај народ насилним целатским поступцима, ви га оптужујете за дивљаштво. Када овај народ не дозвољава да га ваши војници кољу, када се одупире крађи и пљачкању ваших фискалних агената, онда је то дивљи народ!

Шта је код овог народа необично? Када су угрозили његов опстанак, он се ставио на опрезност. Када су га напали, он се бранио. У овоме нема ничег необичног. Напротив, сасвим је у складу са разумом! А шта раде други народи у оваквим случајевима? Шта смо ми сами радили? Шта бивао и убудуће урадили?... Боље би било да се дивимо, да на сваком мјесту развијамо племенита осјећања за одбрану своје независности! Не осуђујмо, него напротив, подржавајмо ту херојску оданост Црногораца у борби против непријатеља слободе!“

Тако говори Виала, пуковник француске војске и командант сектора према Црној Гори, и то у доба када је Француска настојала да за своје даље освајачке потхвате придобије Црногорце било путем оружја, било путем преговора. Познато је, међутим, да у томе Француска није успјела. Црногорци су остали вјерни својој традиционалној борби за чување слободе и независности, што и Виала лијепо подвучи, и својој такође традиционалној вјерности руском народу. Зачуђава само одредба четвртог члана закљученог споразума на Мирцу од јуна 1812 године. Немогуће је вјеровати да је владика Петар I могао дати онакву обавезу у погледу напада на Француску. Све док ово не буде провјерено вјеродостојним документима, остаје се у убјеђењу да је Виала овдје, као и на неким другим мјестима у својој књизи, подлегао својој слабости, а напамет да је историским чињеницама давао не само произвољна тумачења него да их је често реконструисао по својој вољи и онако како би било по вољи француским претензијама. Између владике Петра I и француских генерала било је неколико сусрета. За њих и за ова два уговора, чије текстове наводи Виала, постоје у Цетињском архиву аутентична документа. Њих напомиње Душан Вуксан у својим радовима: „Црна Гора у 1809 и 1810 години“¹²⁾ и „Црна Гора у 1812 години“¹³⁾ али у погледу садржине између њих и Виалиног текста, сем основне идеје, велика је разлика. Из овога се може закључити да је Виала без сумње био присутан утврђивању речених уговора, али их није текстурално извјер, него по сјећању, и тако формулисао њихове одредбе.

Занимљива је и одредба у уговору од 1810 године у Ластви о изручивању побјеглица које би пребјегле са француске на црногорску територију. За поткрепљење ове чињенице постоји у Цетињском архиву и чува се као рјеткост, под бр. 54 из 1811 године, писмо које је Виала, у својству команданта Котора, писао на италијанском језику владика Петру I, а које у пријеводу гласи: „Марта 1811 (насловни дио писма оштећен). Дужност ми је да обавијестим Вашу Екселенцију да су већ одбјегли из ове команде 15 војника. Како сам обавијештен они су пребјегли према Црној Гори и част ми је да Вас замолим да изволите издати потребна и најхитнија наређења да убудуће ниједно лице, које је покорно законима, не буде примало ниједног дезертера, него да га напротив спроведе у град где ће заслужити поред јавне похвале још и награду од једног цекина за сваког дезертера. Изволите примити поново израз мојег дубоког поштовања и сталне оданости према Вашој узвишеној личности. Пуковник, Виши Командант Виала“¹⁴⁾ Изгледа да је слобода црногорских планина

¹²⁾ Записи, децембар 1939 године.

¹³⁾ Записи, јули 1938 године.

¹⁴⁾ Клише писма такође доносимо.

била привлачна за француске војнике, јер је оваквих дезертирања било више. О захтјеву француских власти за изручивање дезертера одлучивали су Црногорци на својим скупштинама, као уосталом о свим другим стварима. Тако се у једном сачуваном документу говори како су Црногорци разумјели да француски генерал тражи „да му ми фатамо и предајемо у руке његове судите, ако би побјегли из провинције, то ми нећемо примит, нити можемо примит, а ево разлога: Прво: Што ми нијесмо обикли никога предавати, који је у наше мјесто добјежао или из турске или из латинске земље, нити можемо такога предати, нити ћемо наше од некога тражити.“¹⁶⁾ Из овог се може претпоставити какав је одговор Виали могао дати Владика на његово писмо, јер о томе Виала у својој књизи даље не говори ништа.

Владика је сачувао у својој књизи многе занимљиве појединости из живота и карактера Црногораца. Дао је о томе и своје мишљење. Све је он то урадио са симпатијом, са пуно разумијевања и без икакве малециозности. Не може се рећи да је Виала овако похвално говорио о Црногорцима из неког личног разлога или под утицајем ма кога. То чак нијесу захтијевали од њега ни политички интереси Француске у доба кад се књига појавила (1820 године). Занамљиво је само што је овај писац био у нашој историској литератури толико занемариван и потцјењиван. Данас, под новим условима у којима има да се развија историска наука Црне Горе, одаће се Виали и његовој књизи заслужена пажња и признање.

Андрија ЛАИНОВИЋ

¹⁶⁾ Наведено по Д. Вуксану: Записи, децембар 1939 године.